

развития музейной сети Украинской ССР / Украинское общество охраны памятников и культуры, Научно-методический отдел музееведения. – К., 1990. – 48 с.

4. Статистичний щорічник... – С. 28.
5. Музеи Крыма: справочник-путеводитель / авт.-сост. А.В. Зубарев, С.Н. Пушкарев, Е.Б. Вишневская, В.П. Пересунько – Симферополь: ОАО СГТ, 2009. – 256 с., ил.
6. Там же. – С. 50–64.

Стельмах І.Ф. Регіональний аспект музейної мережі Автономної Республіки Крим

Музейна мережа, представлена на 88 % музеями при органах виконавчої влади, організаціях, підприємствах, навчальних закладах і у приватній власності, охоплює всі регіони Криму. Регіональний підхід дозволяє оцінити рівень забезпеченості населення музеями та виявити можливості подальшого використання.

Ключові слова: музейна мережа, музеї – не юридичні особи.

Stelmakh I.F. Regional aspect of museum network of Autonomous Republic of Crimea

The Museum network, on 88 % presented by museums at the organs of executive power, organizations, enterprises, educational establishments and being in a peculiar, embraces all regions of Crimea. Regional approach allows to estimate the level of provision of population museums and define potential of their use.

Key words: museum network, social museums.

УДК 93/94+322:069.01(472-25)«18/19»

Л.Д. ФЕДОРОВА

**Становлення і розвиток
церковно-історичного музейництва
в Києві (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)**

У статті розглядаються на прикладі Києва питання формування мережі церковно-історичних музеїв в Україні, їх внесок у збереження рухомих пам'яток історії та культури і використання музейних джерел із науковою та просвітницькою метою.

Ключові слова: церковно-історичні музеї, музейна мережа, охорона пам'яток, Київський церковно-археологічний музей при Київській духовній академії.

Усвідомлення основоположного значення збереження культурних цінностей як самостійної проблеми наукового та громадського значення визначилося наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У цей час на території України, що перебувала в складі Російської імперії, діяла низка громадських структур, які відіграли вирішальну роль в культурному піднесенні. Його складовою було глибоке усвідомлення цінності вітчизняного історико-культурного надбання, невід'ємною складовою є рухомі пам'ятки, зокрема музейного значення. У досліджуваний період в Україні почала формуватися мережа музеїв, які сучасна музеологія визначає як церковні (або церковно-історичні) у профільній групі історичних музеїв [1].

Історія зазначених наукових і культурних установ тривалий час залишалася маловивченою. В дорадянській історіографії слід зазначити публікацію члена Церковно-археологічного товариства В. Бродовича з нагоди 30-річного ювілею Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії [2]. У ній підкреслено велику наукову та мистецьку цінність збірки музею, який започаткував церковно-археологічне музейництво не лише в Україні, але й у Російській імперії, і визначався фахівцями як один із кращих у Європі. Нарис історії Церковно-археологічного товариства й загальна характеристика його музейних колекцій містяться в кількох працях довірного завідувача музею М. Петрова [3]. Окрему статтю він присвятив першому голові товариства – єпископу Ризькому Філарету [4]. Важливе значення для характеристики збірки цього музею має стаття відомого музеєзнавця І. Свенцицького, який високо поцінував українські колекції закладу [5]. Плідну наукову діяльність довголітнього директора музею М. Петрова висвітлив у своїй публікації мистецтвознавець Є. Редін [6]. У радянській історіографії вагомим внеском у розробку досліджуваної теми стала опублікована в 1919 р. бібліографія праць академіка УАН М. Петрова, серед яких значна кількість видань і статей про музейні колекції [7].

В умовах незалежної України посилюється інтерес до вивчення охорони рухомих і нерухомих пам'яток історії релігії та церкви, зокрема в Києві. Становлення, розвиток і здобутки церковної археології та церковно-археологічного музейництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. досліджує І. Карсим [8]. Ґрунтовно вивчає історію Церковно-археологічного товариства та музею при Київській духовній академії К. Крайній [9]. Спеціальну біобібліографію, присвячену завідувачу Церковно-археологічного музею М. Петрову, підготували В. Микитась і Н. Микитась [10]; спробу реконструкції творчого життєпису М. Петрова на основі архівних джерел і літератури, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, здійснила М. Бухальська [11]. Використано також працю О. Нестулі з історії охорони церковних пам'яток у добу Української революції 1917–1920 років і в перші роки радянської влади [12].

Завданням даного дослідження визначено показати на прикладі Києва становлення самостійної мережі церковних музеїв у процесі формування системи охорони пам'яток і появи провідних структур у цій галузі.

Друга половина XIX ст. позначилася пожвавленням суспільного життя православної церкви. В Україні з 1860 р. почали виходити «Епархиальные ведомости» – офіційні періодичні органи єпархій, створені з ініціативи ректора Київської духовної академії в 1830–1840 роках, архієпископа Херсонського і Таврійського (з 1848 р.) Інокентія (Борисова), який розробив програму видання. Перші з'явилися в Одесі (1860), потім – в Києві, Полтаві, Чернігові й

інших центрах єпархій України [13]. Для розвитку церковно-історичної науки в Україні важливе значення мали «Труды Киевской духовной академии» (друкувалися з 1860 р.). Наслідком стало впровадження з 1869 р. до програми навчання в духовних академіях нової дисципліни – церковної історії, викладання якої зумовило появу при цих навчальних закладах церковно-археологічних музеїв. Їх матеріали мали допомагати навчальному процесу. Створення таких музеїв викликалося також необхідністю збереження пам'яток церковної старовини. Речі церковного вжитку значної наукової, художньої й історичної цінності, що вже не використовувалися, часто знищувалися, зберігалися в непристосованих приміщеннях храмів і монастирів, продавалися колекціонерам і таким чином ставали недоступними для дослідників.

У другій половині XIX ст. в Україні виникли численні церковно-історичні громадські формування, які займалися вивченням та збереженням відповідних груп і типів пам'яток. Провідне місце серед них займало Церковно-археологічне (Церковно-історичне й археологічне) товариство при Київській духовній академії, засноване у 1872 р. разом із Церковно-археологічним музеєм при цьому товаристві – першим музеєм у Російській імперії такого типу. В його проекті було зафіксовано, що музей створюється «з метою збереження церковних старожитностей і більш твердого й ґрунтовного вивчення церковної археології» [14]. Статут музею був затверджений Святійшим Синодом 31 січня 1873 р. Перший голова товариства – єпископ, ректор Київської духовної академії Філарет (Філаретов) запросив до участі в товаристві духівництво Київської єпархії, яке діяльно допомагало у поповненні музейної збірки. За 6 років головування єпископа Філарета вона збільшилася на 5652 предмети. Владика пожертвував музею всі власні стародавні й цінні предмети, колекцію ікон, придбану ним у 1876 р. в московського купця А. Сорокіна [15], що пізніше одержала назву Філаретівської.

У 1878 р. музей відкрився для огляду, ставши першою в Києві музейною установою, доступною для широкого кола відвідувачів. Після того як музей обікрали в 1911 р., його закрили для сторонніх відвідувачів. Музеєві було передано цінні в науковому значенні книги, рукописи та речі книгозбірні академії, загалом 1062 одиниці (крім книг, рукописів і актів Почаївської лаври, що утворювали окрему колекцію). Музей розмістили на першому поверсі старого академічного (т.зв. мазепинського) корпусу на території Братського Богоявленського монастиря [16] (сучасна адреса – вул. Г. Сковороди, 2). Розробкою проекту музейної експозиції в цьому приміщенні займалася спеціальна комісія: С. Голубев, Т. Кибальнич, П. Лашкар'єв, І. Малишевський, М. Петров, Ф. Смирнов; головою комісії був протоієрей київського Софійського собору П. Лебединцев. Проект був затверджений у квітні 1878 р. [17]

Музейна збірка комплектувалася шляхом передачі старожитностей із церковних ризниць і бібліотек, закупівлі пам'яток коштом Товариства, пожертву-

вань приватних осіб (вони складали найбільшу кількість надходжень), обміну дублетів. Зі зміною статуту в 1881 р. обмін як засіб поповнення колекцій припинився, а закупівля відбувалася вкрай рідко, оскільки музей грошової допомоги від держави не одержував й існував лише на добровілля внески. Щорічно від 40 до 70 дарувальників передавали музею та його бібліотеці церковні старожитності та видання. Серед них були члени як Церковно-археологічного, так й інших товариств, а також окремі вчені, священики, вчені архівні комісії, музеї, бібліотеки тощо. Пам'ятки надходили, насамперед, із території України та Росії, а також із тих зарубіжних країн, де працювали вихованці Київської духовної академії.

Збірка музею не обмежувалася колекціями церковної старовини, була багатогранною, містила матеріали з багатьох країн світу, що відображали християнські та дохристиянські вірування й мистецтво. Серед них – найбагатша в країні колекція ікон різних країн і шкіл, зокрема, рідкісні синайські й афонські ікони, написані восковими фарбами; археологічні знахідки з Єгипту, Греції, причорноморських грецьких колоній; скифські та сарматські речі; старожитності доби кам'яного, залізного, бронзового віку з різних губерній Російської імперії; давньоруські знахідки; предмети язичницького культу тощо. Значну частину колекцій становили культові предмети високої художньої й історичної цінності, портрети церковних діячів, стародруки, акти, грамоти і рескрипти Київської духовної академії; монети й медалі, стародруки, цінне зібрання книжок, акварелі, гравюри, фотографії церковних і монастирських споруд, скульптура. До музею надходили також меморіальні предмети і комплекси.

За перше десятиріччя цінні речі й видання подарували музею 377 осіб. У цей час надійшли молотки-топірці доби кам'яного віку; колекція крем'яних і залізних стріл та збрарь із Остерського повіту Чернігівської губернії; золоте й срібне кільця, глиняна посудина та декілька залізних речей – від поміщика М. Тарнавського; колекція японських ідолів та інших речей від члена Японської православної місії, архимандрита Анатолія (Тихая); невелика колекція калмицьких рукописів – від учителя Астраханської семінарії; колекція предметів єврейського релігійного побуту – від Т. Вержбицького; колекція римських монет – від єпископа Астраханського Євгенія (Шерешила); рукописи, у т.ч. «Четья» 1489 р., написана в м. Кам'янка – від Я. Андрієвського; розкольницькі справи з архіву покійного митрополита Новгородського і Санкт-Петербурзького Григорія (Постникова) тощо. В результаті роботи з обстеження й опису київських храмів до музейного зібрання потрапили відбитки зі старих гравірувальних дошок друкарень Києво-Печерської та Почаївської лавр, ікони зі складу собору Святої Софії в Києві та ніжинського Благовіщенського монастиря, з Харківської духовної консисторії, зі складу при Святійшому Синоді. Оригінальні матеріали передавали Імператорська академія мистецтв (відбит-

ки з гравірувальних дошок, гіпсові зліпки), Московське товариство любителів духовної просвіти (200 ікон), Імператорське російське, Московське та Хорватське археологічні товариства, Історичне товариство Нестора-літописця й інші. Вже у перші роки музею були передані колекції палестинських, моавітських, єгипетських і кіпрських старожитностей та монет (загалом – 381 одиниця) від настоятеля Російської духовної місії в Єрусалимі, архімандрита Антоніна (Капустіна) – випускника Київської духовної академії. Він подарував музею також давні рукописи, серед яких були Київські глаголичні листки.

У 1876 р. надійшли колекції святинь і старожитностей відомого мандрівника святими місцями та духовного письменника А. Муравйова, передані його небожем В. Муравйовим; у 1885 р. – єгипетських ідолів та інших східних старожитностей – за заповітом єпископа Чигиринського Порфирія (Успенського); в 1888 р. – православних ікон, хрестів, образків і хрестиків, подаровані О. Демидовою, княгинею Сан-Дonato; антими́нси й інші предмети церковного вжитку від колишнього ректора Київської духовної академії, архієпископа Холмсько-Варшавського Леонтія (Лебединського), єпископа Кишинівського Павла (Лебедева), єпископа Катеринославського і Таганрозького Феодосія (Макаревського); ламайське та шаманське приладдя релігійних культів, зібране єпископом Люблинським Модестом (Стрельбицьким) у Сибіру під час його перебування на посаді ректора Іркутської духовної семінарії; дев'ять томів рисунків графа М. Толстого, зроблених ним з різних рукописних, рідкісних книг і предметів; колекція грузинських монет й інших кавказьких старожитностей, зібрана та передана музею генерал-лейтенантом О. Комаровим.

У квітні 1901 р. до музею надійшла збірка стародубського дворянина В. Фальковського, що включала 128 предметів: ікони, богослужбові книги, хрести, складні, облачення священнослужителів тощо. В 1904 р. за рішенням Київської духовної консисторії передано з київської Олександрівської церкви (розташовувалася в сучасному Маріїнському парку; не збереглася) подаровані свого митрополитом Київським Петром (Могилою) церкві Спаса на Берестовому в Києві срібні напрестольний хрест і чашу, Євангеліє львівського друку в срібному окладі з написами дарувальника, а також ризу та спитрахиль з вишивкою 1653 р. із ризниці храму [18]. У 1909 р. Київський митрополічий дім передав значну колекцію портретів монарших осіб, київських ієрархів й інших святителів, починаючи з XVIII ст., та срібляний посуд церковного вжитку – від XVII ст. [19]

Одночасно, комплектування відбувалося досить однобоко. В 1901 р. «Археологическая летопись Южной России» дорікала Товариству за те, що воно не організувало поїздки до провінції з метою реєстрації та збирання предметів для музею, збереження цінних зразків іконопису та предметів церковного вжитку в Україні [20].

У 1872 р. музейна збірка налічувала 103 одиниці зберігання, 1882 р. – 13770, 1892 р. – 26153, 1902 р. – 39389, 1912 р. – 42 277, 1915 р. – 48 802 одиниці зберігання [21]. Колекції було систематизовано у 12 відділів.

1) Первісні та історичні старожитності, переважно язичницькі. У відділі були представлені пам'ятки єгипетські (мумія, бронзові й теракотові статуетки), фінікійські (бронзовий і 27 глиняних ідолів), кіпрські (350 глиняних статуєток, глиняний і скляний посуд, бронзові прикраси, бронзові та залізні предмети домашнього вжитку), греко-римські (глиняні фрагменти, статуетки, посуд, металеві скульптури, різьблені камеї, фрагменти мозаїчної підлоги), грецьких колоній Причорномор'я (глиняні посуд і статуетки, скляні посудини, бронзові та залізні стріли), скіфські (глиняний посуд, бронзові прикраси, стріли, мечі); старожитності з розкопок на території Російської імперії кам'яного, бронзового та залізного віку – з Кавказу, Волинської, Воронежської, Чернігівської, Полтавської, Київської й інших губерній, а також Києва; єврейські пам'ятки греко-римського періоду та сучасні (глиняний і скляний посуд, кахлі, пергамент, свитки та середньовічне релігійне начиння); ламайські, китайські та японські культові речі.

2) Макети і фотознімки архітектурних споруд, будівельні матеріали, гравіювальні дошки та зразки акварелей, гравюр і літографій. У відділі сформували кримські та частково християнські й інші старожитності, переважно в гіпсових зліпках. Церковно-будівельні матеріали склали цегла, шиферні деталі, фрагменти гробниць, колон, фресок, плитки, кахлі. У відділі комплектувалися акварелі та креслення церков, фресок, ікон; ксилографічні й мідні гравіювальні дошки з Почаївської лаври, київські та почаївські гравюри та знімки з них; відбитки з гравіювальних дошок; гравюри й літографії з різних місць, у т.ч. з Києва.

3) Муравйовська колекція старожитностей і святинь (за ім'ям дарувальника А. Муравйова) – 108 номерів, 190 предметів. До збірки входили модель єрусалимського Воскресенського храму; ікони – одна зі слонов'ячої кістки та 55 дерев'яних образів і хрестів (переважно візантійських) IX–XVIII ст., 6 західних ікон, з яких 2 – кам'яні; грецький горіховий кіот із іконами; ковчег, лампадки, альбом креслень, рисунків і фотознімків з Палестини, Синаю, Мири Лікійської; ікони, ескізи та гравюри російських і західних художників, фото зі священних зображень й ікон та інші предмети з глини, дерева, металу. В колекції були такі унікальні пам'ятки мистецтва, як мініатюра з зображенням апостола Павла з пергаментного рукопису приблизно IX ст. невідомого походження та фрагмент святців XI ст. (обидві нині втрачені).

4) Приладдя християнського богослужіння й обрядів: картини, корогви, плащаниці (у т.ч. грецька, одна – пензля художника В. Боровиковського), антиминоси грецькі, румунські, південнослов'янські, російські, українські,

православні та греко-католицькі; різьблені царські врата, дарохранительниці, потири – дерев'яні, срібні, мідні й олов'яні, святині та начиння з престолу та жертовника, шиті подушки, починаючи з XVI ст.; священницькі облачення, хрести, весільні вінці, світильники, лампадки, частки моцій тощо.

5) Ікони, образки та хрестики з різних місць. До збірки відділу входила також колекція грецьких і східних ікон, отримана за заповітом єпископа Чигиринського Порфирія (Успенського). Серед 42 візантійських ікон V–XI ст. були 4 енкаустичні образи VI і VII ст. Ця колекція була найціннішою частиною зібрання музею [22]. Відділ також містив українські ікони XVI–XVIII ст.; 16 ікон новгородського та московського письма XVI ст. зі складів при Святійшому Синоді й 62 образа XVII–XVIII ст., подаровані Московським товариством любителів духовної освіти; збірні колекції ікон різних шкіл і з різних місць, хрестиків, енкалпціонів, медальйонів, металевих образків і привісок до ікон, а також колекцію російських ікон, хрестів, образків і хрестиків, переважно XV–XVIII ст. (загалом 208 предметів), подаровану О. Демидовою.

6) Філаретівська (колишня Сорокинська) колекція ікон, що містила зразки іконопису XIV–XIX ст., переважно північно-східного письма. Із 222 номерів – 8 мали срібні оклади, 2 – перлові ризи. Колекція налічувала 232 одиниці.

7) Картини і портрети.

8) Статуї і статуєтки – мармурові, глиняні, дерев'яні.

9) Пам'ятки медальєрного мистецтва: монети, медалі тощо.

10) Зразки письма та друку: універсали українських гетьманів І. Брюховецького, І. Виговського, І. Мазепи, Д. Многогрішного, К. Розумовського, І. Самойловича, І. Скоропадського, П. Тетері, Б. і Ю. Хмельницьких; грамоти російських царів та імператорів, польських королів, царські, імператорські й великокнязівські грамоти й рескрипти Київській духовній академії та Церковно-археологічному товариству при ній; зразки старовинних ділових паперів; деякі російські апокрифічні твори; рукописи і фрагменти палеографічних пам'яток. У відділі збиралися поряд із оригіналами також копії документальних матеріалів. Колекція рукописів музею – одна з найцінніших у його збірці – налічувала 1600 одиниць зберігання. В експозиції була представлена лише частина пам'яток: зразки письма, починаючи від III тис. до н.е. (асиро-вавілонські клинописні таблички). Серед рукописів були унікальні матеріали: Харатейське XI ст. і Нікомідійське XIII ст. Євангелія, Київський Міссал X–XI ст.

11) Леопардовська колекція. Була передана трьома частинами – в 1894 та 1895 р. її власником – колекціонером М. Леопардовим, у листопаді 1895 р. – його нащадками. Включала плащаниці, ікони, хрести, скульптуру, церковне шитво, потири, дароносиці, вінці, образки, складні, хрестики й медальйони, портрети і картини; археологічні предмети – сережки, підвіски, брошки, браслети, персні з різних місць; вази, кавказьку зброю, монети. Загалом міс-

тила 9050 предметів, з яких церковних старожитностей – 620, нумізматичних предметів – 7343 одиниці. Матеріали збиралися власником із розкопок В. Антоновича, М. Біляшівського, Я. Волошинського, купувалися в нумізмата С. Бодилевського, торговців антикваріатом, у мешканців Києва. Власник заповів також на утримання музею 3 тис. руб.

12) Бібліотека музею. Зберігала невелику кількість старовинних книжок і рукописів, фотографії, акварелі, гравюри, видання з історії й археології.

Експозицію музею було розгорнуто в шести кімнатах і галереї «мазепинського» корпусу київського Братського монастиря. Її структура відповідала систематизації за відділами. Станом на 1896 р. експонувалося 21167 музейних предметів [23]. Систематизація зібрання музею не відрізнялася чіткою класифікацією предметів. Тут застосовувалися і предметний, і тематичний принципи класифікації, і формування колекцій за фондоутворювачами.

Постійно проводилася робота з вивчення, атрибуції й систематизації музейних предметів, до чого залучалися провідні наукові сили держави. Наприклад, в атрибуції колекції ікон Порфирія (Успенського) брали участь професори П. Лашкар'єв і А. Прахов, у 1901 р. їм вивчали відомі російські мистецтвознавці – професор Д. Айналов і академік Н. Кондаков. Оpubліковані ними в 1902 р. описи й аналіз найдавніших ікон збірки Порфирія (Успенського) стали сенсацією у середовищі вчених-візантологів. Деякі з предметів висилали для дослідження до наукових установ і окремим ученим. Наприклад, глаголичний рукопис, що експонувався на виставці III Археологічного з'їзду в Києві, був висланий академіку І. Срезневському в Санкт-Петербург і виданий у «Записках» Імператорської Академії наук.

За кількістю, цінністю та різноманітністю музейних предметів збірка Церковно-археологічного музею вважалася однією з найкращих у Європі та кращою в Російській імперії. За прикладом київського музею було покладено початок церковно-археологічному музейництву в Російській імперії, зокрема, засновано аналогічні музеї при Санкт-Петербурзькій та Московській духовних академіях, єпархіяльні й інші музеї [24]. Музей був єдиним в Україні закладом церковно-історичного профілю, який комплектувався пам'ятками з території всієї України. На відміну від єпархіяльних давньосховищ і церковно-археологічних комітетів, що збирали церковні старожитності переважно в тих єпархіях, де вони розташовувалися.

З 1874 р. здійснювався систематичний опис відділів і колекцій музею й окремих предметів, з 1875 р. в «Известиях Церковно-археологического общества» публікували інформацію про нові надходження до музейної збірки. Найбільше було вивчено та надруковано рукописів. На матеріалах музею члени товариства писали реферати, з якими виступали на загальних зборах, готували статті для багатьох періодичних видань. Студенти академії використовували їх у творах на отримання Євгенієво-Рум'янцевської премії [25].

Визначальну роль у розбудові та діяльності музею відіграв літературознавець, професор Київської духовної академії, член-кореспондент Імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук (з 1916 р.), академік УАН (з 1918 р.). М. Петров. У 1878 р. Церковно-археологічне товариство, де він виконував обов'язки секретаря, обрало професора завідувачем музею. На цій посаді М. Петров залишався до закриття Київської духовної академії, маючи лише одного помічника – професора В. Прилуцького. Голова Товариства здійснював наукову систематизацію, атрибуцію музейних колекцій, будував експозицію й доповнював її, вів екскурсії та заняття зі студентами, приймав на зберігання й описував музейні предмети. В усіх поїздках і відрядженнях він робив записи про «християнські старожитності» та позначав, що з побаченого є в музеї. Вчений постійно займався поповненням музейної збірки, проводив цілеспрямовану політику на одержання пожертвувань від приватних осіб. Цьому сприяла також запроваджена ним публікація в щорічних звітах музею імен дарувальників. Окремими випусками виходили каталоги колекцій, пожертвованих музею приватними особами. Завдяки його дослідженням музейних колекцій та їх публікації ці колекції вводилися до широкого наукового та суспільного обігу [26].

Праці М. Петрова високо цінували сучасники. За «Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии» (1897 р., 2-е вид.) і «Описание рукописных собраний, находящихся в Киеве» (Вип. 1–3; 1892, 1897, 1904 р. відповідно) вчений був відзначений великою золотою медаллю Імператорського Російського археологічного товариства [27].

Історію деяких окремих музейних пам'яток і їх опис публікували також члени Церковно-археологічного товариства В. Березин [28], Г. Булашов [29], О. Дмитрієвський [30], П. Пилаєв [31], Ф. Смирнов [32].

Слід зазначити, що за своїм змістом деякі колекції музею дублювали збірку Київського художньо-промислового та наукового музею. Церковно-археологічний музей формувався будь-якими подарованими старожитностями, не було розроблено концепцію й цілеспрямовану програму комплектування, тому переважну частину його колекцій склали нецерковні, тобто непрофільні пам'ятки. Незважаючи на те, що музей за кількістю й цінністю представлених у ньому пам'яток був однією з кращих музейних установ, він мав дещо штучний характер і не відповідав своїй назві. Це відчували і члени Церковно-археологічного товариства.

Ф. Терновський писав у 1883 р.: «Природно, що за своїм положенням при Київській академії музей швидше за все мав бути збіркою пам'яток церковної старовини південно-руського краю. Але музей не спеціалізується нарочито» [33]. Вчений пропонував влаштувати археологічний кабінет, подібний до Берлінського християнського музею, в якому би послідов-

но висвітлювалася картина християнського мистецтва й побуту. На думку Ф. Терновського, кабінет став би незамінним посібником для кафедри церковної археології Київської духовної академії й слугував би опорним пунктом для класифікації всіх музейних предметів [34].

М. Петров, аналізуючи склад колекцій станом на 1882 р., послався на існуючу думку, що музей, набувши колекції загальноісторичні, змінив своє первісне призначення, тому його назва (Церковно-археологічний музей) не відповідає характеру і змісту збірок [35]. У передмові до останнього опублікованого випуску «Альбома достопримечательностей» музею він виклав власну думку щодо змісту музейного зібрання так:

Зрозуміло, що зазначення місцевих особливостей музею не виключає собою і загального археологічного та церковно-археологічного інтересу, і навіть необхідно припускати собою цей інтерес, тому що відомі місцеві особливості можуть бути видні чи вказані тільки в порівнянні із загально-археологічними або церковно-археологічними. На цій підставі ми припускали би, за можливості, вказувати й ілюструвати місцеві старожитності південно-руського краю та південно-західної руської церкви у тісному зв'язку їх із пам'ятками загальної археології та християнського мистецтва [36].

У зв'язку з Першою світовою війною експозицію в 1915 р. було згорнуто, колекції підготовлено до вивезення, частину найбільш цінних евакуйовано в Казань (у 1916 р. повернені). З цього часу діяльність товариства і музею фактично припинилася. До початку 1920-х років збірка лишалася не розпакованою в музейному приміщенні та майже без догляду. В 1920 р. Київську духовну академію ліквідували. Впродовж 1922–1923 років більшість музейних колекцій було передано Лаврському музею культів та побуту (організований на верхній території Києво-Печерської лаври, нині Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник). Пізніше зібрання було розпорошене по багатьох музейних і бібліотечних установах Києва й України, зокрема, рукописи і більша частина книг потрапили в 1934 р. до відділу рукописів Всенародної бібліотеки України (нині – Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України), енкаустичні ікони Порфіривської колекції – до сучасного Національного музею мистецтв ім. Богдана і Варвари Ханенків, частину ікон було вивезено під час окупації Києва нацистами до Німеччини й досі не повернено. Пам'ятки Церковно-археологічного музею зберігаються також у збірках Національного музею історії України, Національного художнього музею України, Національного музею російського мистецтва, Національного музею українського народного декоративного мистецтва, Харківського художнього музею, в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві [37].

Окрім спеціалізованого церковно-історичного музею, колекції церковних старожитностей комплектували й інші музейні заклади Києва та приватні колекціонери. Відомо, що всі великі соборні храми та монастирі мали

власні багатющі ризниці та бібліотеки, які містили матеріали музейного значення. Про це свідчать, зокрема, архівні джерела. У «Відомостях про дорогочінні предмети, документи та книги церков і монастирів Київської єпархії, що мають історичне й археологічне значення» (1896) зібрано дані з Видубицького Свято-Михайлівського, Братського Богоявленського, Михайлівського Золотоверхого монастирів, церков – Миколи Доброго, Малеого Миколи й багатьох інших [38]. Цінні історичні реліквії реєстрували у храмах і монастирях у 1918–1920 роках київські пам'яткоохоронці [39]. Тому під час дослідження процесу формування музейних зібрань подібного типу церковні колекції та збірки слід також враховувати, оскільки вони містили чимало цінних пам'яток національної історико-культурної спадщини.

На початку XX ст. було відкрито в якості музею недоступну раніше для широкого відвідування ризницю собору Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври. Впродовж багатьох століть у соборі збиралися унікальні за своєю історичною, мистецькою та науковою цінністю предмети. Тут були представлені Євангелія XVI–XIX ст., в т.ч. 1538 р. у срібному окладі, напрестольні посудини, хрести, дарохранительниці, панікадила, лампади, велику кількість митр і церковного вбрання, ікони, килими, панагії, орденські хрести, коштовне каміння, браслети, персні, сережки; подарунки гетьманів І. Мазепи, І. Самойловича, царя Петра I, імператриць Єлизавети Петрівни, Катерини II, князів Шереметєвих; меморіальні речі митрополита Київського Петра (Могили), шитво XVI–XVIII ст., гаптування, збірка гравірованих дошок лаврської друкарні XVII–XIX ст. тощо [40].

У 1919–1920 р. колекції ризниці було взято на облік Київським губкопмісом і на їх основі створений Музей лаврської старовини. Велику роль у його збереженні відіграв академік УАН Ф. Шміт. У 1922 р. цей музей був підпорядкований Наркоматові освіти УСРР. Частина колекцій було вилучено в 1922 р. у фонд допомоги голодуючим (у т.ч. золота, оздоблена діамантами й іншим дорогочінним камінням риза з чудотворної ікони «Успіння Божої Матері»). В 1923 р. збірку музею передано новоутвореному Лаврському музею культів та побуту. Організатором і першим директором музею з 1 червня 1923 р. до грудня 1924 р. був Ф. Шміт. До Лаврського музею культів та побуту було передано матеріали Музею лаврської старовини, в 1923 р. перевезено більшу частину збірки Церковно-археологічного музею Київської духовної академії, культових речей Свято-Михайлівського Золотоверхого, Флорівського (Вознесенського), Братського Богоявленського, Видубицького Свято-Михайлівського, Пустинно-Микільського, Слупського монастирів, собору Святої Софії. В 1926 р. на території Лаври створено Всеукраїнське музейне містечко [41].

Описи колекцій кафедрального собору Святої Софії в Києві митрополита Євгенія (Болховітінова) і кафедрального протоієрея П. Лебединцева, зроблені відповідно на початку та наприкінці XIX ст., дають змогу дійти висновку,

що ці колекції старожитностей мали музейний характер. Насамперед через свою значну наукову, історичну та художню цінність. Тут зберігалися ікони (найдавніша – X ст.); чудово оздоблені Євангелія XVII–XVIII ст.; церковний посуд, зокрема, подаровані царями Іваном і Петром Олексійовичами, імператрицями Катериною II та Єлизаветою Петрівною; хрести, в т.ч. митрополитів Київських Йосипа (Тукальського), Тимофія (Щербацького); панагії, що належали митрополитам Рафаїлу (Заборовському), Арсенію (Могилянському), Гедеону (Святополку-Четвертинському); сақоси, подаровані митрополитам Київським гетьманом І. Мазепою, російськими царями; омофори; архієрейські посохи; портрети митрополитів Діонісія (Балабана), Йоасафа (Кроковського), Варлаама (Ванатовича), Рафаїла (Заборовського), Тимофія (Щербацького), Арсенія (Могилянського), Гавриїла (Кременецького), Самуїла (Миславського), Ієрофея (Малицького), Євгенія (Болховітінова) тощо.

Величезну цінність становила бібліотека Софійського собору, сформована з книжок, які надійшли за заповітами митрополитів Київських Варлаама (Ясинського), Тимофія (Щербацького), Самуїла (Миславського), й особливо цінної збірки Євгенія (Болховітінова). Зібрання містило Острозьку Біблію 1581 року; Апостол 1574 року; Службеник Стратинський 1604 року; книгу власних записів Петра (Могили); рукописи (починаючи з XVII ст.); видання з автографами; збірку старовинних антимінсів (починаючи з XV ст.); колекцію документів, серед яких були височайші рескрипти на ім'я митрополитів Київських; грамоти, укази Святійшого Синоду тощо. Наприклад, тут зберігалися грамота Іова (Борецького) із запрошенням на Київський собор 1629 року; грамота гетьмана Б. Хмельницького до патріарха Никона 1657 р. про митрополита Сильвестра (Косова).

У самому соборі, крім чудотворних ікон, у центральній наві на стінах стовпів, що підтримують головну баню, висіли чотири турецькі прапори і ключ, захоплені під час штурму фортеці Силістрії в 1829 р. і передані до собору на зберігання російським імператором Миколою I [42].

Другою ознакою музейного характеру зібрання собору є те, що всі його пам'ятки було обліковано, описано, виявлено меморіальну цінність і систематизовано. Крім того, воно було доступним для відвідування, хоча й для обмеженого кола осіб.

У 1912 р. Київське товариство охорони пам'яток охорони старовини і мистецтва, занепокоєне тим, що з православних храмів зникають предмети старовини й потрапляють до скупників і приватних зібрань, запропонувало організувати Музей церковної старовини в будинку митрополита на території колишнього Софійського кафедрального монастиря. «Інтереси не тільки науки, але й інтереси національні потребують прийняття настійних мір щодо старанної охорони пам'яток церковної православної старовини» [43], – зазначалося на одному із засідань Ради Товариства. Насамперед, було передбаче-

но перенесення до музею цінних реліквій і старожитностей собору Святої Софії, які на початку ХХ ст. були безсистемно складені в хрестильні – це, на думку присутніх на засіданні, загрожувало їх збереженню. Ініціатива створення музею належала першому голові товариства – єпископу Чигиринському Павлу (Преображенському). Було навіть ухвалено рішення звернутися до митрополита Київського за дозволом оглянути всі київські церкви з метою добору матеріалів музейного значення, що потребують охорони [44]. Проте Музей церковної старовини в Києві у цей час створений не був.

З початком революції у середовищі київської інтелігенції постало занепокоєння долею пам'яток історії церкви та релігії, що, вірогідно, поянювалося й невизначеністю становища Церковно-археологічного музею. 31 серпня 1917 р. в Києві відбулися перші збори членів Товариства церковної старовини, заснованого з ініціативи історика Н. Полонської. У ньому взяли участь професори Київської духовної академії, викладачі Університету Св. Володимира й інші вчені, краєзнавці та церковні діячі, зокрема О. Глаголев, О. Жураковський, П. Кудрявцев, С. Маслов, І. Своєхотов. Президія товариства підготувала проект його статуту, яким визначалися такі завдання: дослідження в галузі богослов'я, філософії й історії релігії, церкви, церковних установ, пам'яток літератури, історії та мистецтва; влаштування виставок, з'їздів, лекцій; видання наукових збірників, брошур тощо; створення бібліотеки, архіву і музею [45]. Товариство не змогло широко розгорнути свою діяльність, однак задекларувало необхідність збереження церковних пам'яток як важливої складової національного культурного та духовно-го надбання.

У 1919 р. член Софійського комітету УАН Г. Лукомський і його помічники створили музей собору Святої Софії, який розміщувався в чотирьох кімнатах першого поверху будинку митрополита. Тут були зібрані рештки колон, капітелей, уламки плит, мозаїк. В окремих вітринах експонувалися фрагменти всіх п'яти шарів підлоги храму, фотографії, креслення, малюнки, книжки й інші матеріали, що стосувалися історії собору. Планувалося розгорнути на його базі Всеукраїнський музей історії релігійного культу. Проте, Софійський архітектурно-історичний заповідник було організовано лише 1934 р. (нині – Національний заповідник «Софія Київська») [46].

Таким чином, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у досить розгалуженій для свого часу музейній мережі Києва, що налічувала понад 20 музейних установ, як і в Україні загалом, почала розбудовуватися профільна група церковно-історичних музеїв, провідне місце в якій посідав Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії. В час панування комуністичної ідеології ці музеї були знищені, їхні колекції, зібрані на добровільних засадах, розпорошені або перетворені на засіб антирелігійної пропаганди.

Джерела та література

1. *Гусалова М.З.* Церковные (церковно-исторические музеи) // Российская музейная энциклопедия: В 2 т. – М.: Прогресс, «РИПОЛ КЛАССИК», 2001. – Т. 2. – С. 315–317.
2. *Бродович И.А.* Тридцатилетие Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. (Реферат, читанный в заседании Церковно-исторического и археологического общества 18 октября 1902 г.) // Труды Киевской духовной академии. – 1903. – № 2. – С. 231–253.
3. *Петров Н.И.* Записка о состоянии Церковно-археологического музея и Общества при Киевской духовной академии за первое десятилетие их существования (1872–1882) // Чтения в Церковно-археологическом Обществе при Киевской духовной академии. – 1883. – Вып. 1. – С. 1–28; *Він же.* 46-я годовщина Церковно-археологического музея и общества при Киевской духовной академии // Слово. – 1918. – 31 октября; *Він же.* Тридцатилетие Церковно-исторического и археологического общества при Киевской духовной академии // Труды Киевской духовной академии. – 1903. – № 1. – С. 134–151.
4. *Петров Н.И.* Преосвященный Филарет Рижский, как первый председатель Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии // Чтения в Церковно-археологическом Обществе при Киевской духовной академии. – 1883. – Вып. 1. – С. 1–16.
5. *Свенціцький І.* Українська старовина в Київському церковно-археологічному музеї // Записки историко-філологічної секції УНТ в Києві. – К., 1918. – Кн. 17. – С. 87–91.
6. *Редин Е.К.* Профессор Н.И. Петров (По поводу исполнившегося тридцатилетия его ученой деятельности) // Археологическая летопись Южной России. – 1904. – № 4–5. – С. 125–127.
7. *Бібліографія найважливіших праць акад. М.І. Петрова* // Записки Историко-филологического відділу УАН. – 1919. – № 1. – С. LXXIII–LXXXV.
8. *Карсим І.А.* Приватні колекції у зібранні Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії // Музеї. Меценати. Колекції: Збірник наукових праць / Відп. ред. Супруненко О.Б. – Полтава: Археологія, 2000. – 108 с.; *Вона же.* Експозиційна робота та принципи діяльності церковно-археологічних музеїв в Україні (друга половина XIX – початок XX століття // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: Видавничий центр «Київський університет», 2002. – Вип. 62. – С. 13–16; *Вона же.* Розвиток церковної археології та музейництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Дис. канд. іст. наук.: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 2002. – 207 арк.
9. *Крайній К.К.* Дослідження церковної історії в Київському Церковно-історичному та археологічному товаристві 1872–1920 рр.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 265 арк.; *Він же.* Діяльність Київського Церковно-археологічного товариства з дослідження давньоруських християнських пам'яток Києва. – К.: Логос, 2004. – 19 с. *Він же.* Київське Церковно-історичне та археологічне товариство, 1872–1920 // Лаврський альманах: збірник наукових праць. Випуск 4. Спецвипуск 1. – К.: ТОВ Університетське видавництво «Пульсари», 2001. – С. 3–95; *Він же.* Київський церковно-археологічний музей. Історія і доля // Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею. 1872–1922 рр. / колектив авторів. – К.: [Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник], 2002. – С. 6–18.
10. *Академік Микола Іванович Петров 1840–1921: Біобібліографія / Упорядники В.Л. Микитась, Н.Д. Микитась.* – К.: Інститут української археографії НАН України, 1994. – 78 с.
11. *Бухальська М.* Документи про життя та діяльність академіка Миколи Петрова в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 12. – С. 216–221.
12. *Нестуля О.О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1.: 1917 р. – середина 20-х рр. – К.: Інститут історії України, 1995. – 280 с.
13. *Піскова Е.М.* Єпархіальні відомості // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3: Е–Й. – С. 122–123.
14. *Петров Н.И.* Преосвященный Филарет Рижский... – С. 2.
15. *Крайній К.К.* Київський церковно-археологічний... – С. 7.

16. Центральный державный историчный архив Украины в м. Кисві (далі – ЦДІАК України), ф. 127, оп. 699, спр. 922, арк. 66–67.
17. *Петров Н.И.* Пресвященний Филарет Рижский... – С. 12–14.
18. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1056, спр. 248, арк. 1–3.
19. *Петров Н.И.* Коллекция портретов и других вещей, переданная в 1909 году в Церковно-археологический музей при Киевской духовной академии из Киевского митрополитского дома. – К., 1910. – 13 с.
20. Церковно-археологическое общество при Киевской духовной академии // Археологическая летопись Южной России. – 1901. – Т. III. – С. 85–86.
21. *Карсим І.А.* Розвиток церковної археології... – С. 205–206.
22. *Петров Н.И.* Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – Вып. I. Коллекция синайских и афонских икон пресвященного Порфирия Успенского. – К., Типографская школа печатного дела, 1912. – С. 5.
23. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 699, спр. 922, арк. 66–67; *Петров Н.И.* Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1897. – 2-е изд. – 292 с.
24. *Гусарова М.З.* Из истории церковно-археологических музеев (к проблеме развития отношений музеев с церковью) // Музееведение. На пути к музею XXI века: Музеи-заповедники. – М., 1991. – 238 с. – (Сб. науч. трудов НИИ культуры). – С. 216–217.
25. *Петров Н.И.* Записка о состоянии... – С. 1–28.
26. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 699, спр. 922, арк. 64–76.
27. *Редин Е.К.* Профессор Н.И. Петров... – С. 127.
28. *Березин В.* Описание рукописей Почаевской лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии // Труды Киевской духовной академии. – 1881. – № 7. – С. 1–24. № 8. – С. 25–76. № 9. – С. 77–81.
29. *Булашов Г.* Месяцесловы святых при рукописных богослужебных книгах Церковно-археологического музея // Труды Киевской духовной академии. – 1882. – № 6. – С. 1–32; № 7–8. – С. 33–92.
30. *Дмитриевский А.А.* Описание рукописей и книг, поступивших в церковно-археологический музей при Киевской духовной академии из греческой нежинской Михайло-Архангельской церкви // Труды Киевской духовной академии. – 1885. – № 3–12. – С. 1–160.
31. *Пылаев П.* Описание пергаментного евангелия, хранящегося в музее, состоящем при Киевской духовной академии // Труды Киевской духовной академии. – 1876. – № 12. – С. 1–45.
32. *Смирнов Ф.* Описание коллекции древних русских икон, приобретенных церковно-археологическим обществом для церковно-археологического музея при Киевской духовной академии в 1875 году покупкою у московского почетного гражданина Сорокина // Труды Киевской духовной академии. – 1877. – № 11. – С. 398–411; 1878. – № 2. – С. 414–426; № 5. – С. 327–356. – № 10. – С. 119–146; № 12. – С. 580–602; 1879. – № 8. – С. 528–541; № 12. – С. 528–536; 1880. – № 2. – С. 253–262; № 8. – С. 576–583; № 11. – С. 448–459; 1881. – № 9. – С. 99–108.
33. *Терновский Ф.* Собрание церковных древностей на Афоне, в Дрездене и в Берлине // Чтения в Церковно-археологическом обществе при Киевской духовной академии. – 1883. – Вып. 1. – С. 11.
34. Там само.
35. *Петров Н.И.* Записка о состоянии... – С. 11.
36. *Петров Н.И.* Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии. – Вып. IV–V. – К., Типо-литография С. В. Кульженко, 1915. – С. 2.
37. *Крайній К.К.* Дослідження церковної історії... – С. 154–155; Каталог збережених пам'яток...
38. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 699, спр. 922, арк. 1–135.
39. *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. – Ч. I. – 1917 р. – середина 1920-х рр.–К., 1995. – С. 40–41, 78–89.
40. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 (загальний), спр. 527, арк. 3–4; *Закревский Н.* Описание Киева. – М., 1868. – Т. 2. – С. 684; Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1904 г. – К., 1904. – С. 498.
41. *Нестуля О.О.* Понад усе ставив істину (Ф.І. Шміт) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К.,

1991. – С. 40–42. Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – К., 1992. – С. 108–115.
42. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. – К., 1825. – С. 17–60; П.П.Л. Киево-Софийский кафедральный собор. – К., 1890. – 2-е изд. – С. 19–21, 51–52, 58–70, 95–96.
43. ЦДДАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 23, арк. 20–21.
44. Там само, спр. 36, арк. 1, 4–5.
45. *Нестуля О.* Доля церковної старовини... – С. 24.
46. Там само. – С. 78–80; *Прелюєвська І.М.* «Зважаючи на важливість роботи, яку мені пощастило починати, я намагався бути абсолютно об'єктивним...» До століття з дня народження першого директора Софійського заповідника Івана Михайловича Скуленка (1901–1990) // Нові дослідження давніх пам'яток Києва (Матеріали наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська»). – К., 2003. – С. 22–23.

***Федорова Л.Д.* Становление и развитие церковно-исторических музеев в Киеве (конец XIX – начало XX вв.)**

В статье рассматриваются на примере в Киеве вопросы формирования сети церковно-исторических музеев в Украине, их вклад в дело сохранения подвижных памятников истории и культуры и использование музейных источников в научных, образовательных и просветительных целях.

Ключевые слова: церковно-исторические музеи, музейная сеть, охрана памятников, Киевский церковно-исторический и археологический музей при Киевской духовной академии.

***Fedorova L.D.* Formation and Development of Church Historical Museology in Kyiv (end of XIX – beginning of XX)**

The article studies the Kyiv experience of the Church Historical museums formation in Ukraine, the impact of preservation of the movable historical monuments, the scientific and educational application of museum sources.

Key words: Church Historical museums, museum network, protection of monuments, Kyiv Church Historical museum at Kyiv Ecclesiastical Academy.

УДК 069:908(477.5)«1920/1930»

Н.Д. ДМИТРЕНКО

**Внесок місцевих музеїв Північного
Лівобережжя в розвиток історичного
краєзнавства (20–30-ті роки XX ст.)**

У статті на значному масиві архівних джерел розглянуто головні напрями науково-дослідної роботи місцевих музеїв Північного Лівобережжя впродовж 1920-х років, окреслено наукові здобутки музейних працівників.

Ключові слова: місцеві музеї, історичне краєзнавство, археологічні, народознавчі, мистецтвознавчі дослідження, науково-фондова робота.

Музей як невід'ємна складова культури і науки є суттєвий чинник у реалізації завдань щодо вивчення проблем, пов'язаних із усвідомленням історичної та